

УДК: 159.922.763
© Дяків І.В., 2014 р.

І.В. Дяків
Прикарпатський інститут
ім. М. Грушевського МАУП, м. Львів

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ

Проведено аналіз взаємозв'язку суспільних процесів та явищ з правопорушеннями неповнолітніх. Визначено поняття “ресоціалізація” та можливості його застосування щодо формування особистості неповнолітнього правопорушника. На основі досліджень різних науковців здійснено спробу визначити психологічну структуру особистості неповнолітнього правопорушника. Показано психологічні механізми та способи ресоціалізації неповнолітніх правопорушників, враховуючи їх психологічну структуру особистості.

Ключові слова: ресоціалізація, психологічна структура особистості неповнолітнього правопорушника, психологічні механізми ресоціалізації, взаємодія, суспільні процеси та явища, соціальне середовище, правопорушення неповнолітніх.

И.В. Дякив СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РЕСОЦИАЛИЗАЦИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ПРАВОНАРУШИТЕЛЕЙ

Проведен анализ взаимосвязи общественных процессов и явлений с правонарушениями несовершеннолетних. Определено понятие “ресоциализация” и возможности его применения в отношении формирования личности несовершеннолетнего правонарушителя. На основе исследований разных ученых предпринята попытка определить психологическую структуру личности несовершеннолетнего правонарушителя. Показаны психологические механизмы и способы ресоциализации несовершеннолетних правонарушителей с учетом психологической структуры личности.

Ключевые слова: ресоциализация, психологическая структура личности несовершеннолетнего правонарушителя, психологические механизмы ресоциализации, взаимодействие, общественные процессы и явления, социальная среда, правонарушения несовершеннолетних.

I.V. Dyakiv SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FOREWORDS OF THE RESOCIALIZATION OF JUVENILE DELINQUENT

The analysis of the correlation between Social processes and juvenile delinquent phenomena was Conducted. The notion of “resocialization” and its usage in the process of formation of the juvenile delinquent individuality was defined. On the basis of the research of different scientists’ attempts psychological structure of the juvenile delinquent personality was defined. Psychological mechanisms and methods of

resocialization of juvenile delinquents taking into consideration their personal psychological structure was demonstrated.

Key words: resocialization, psychological structure of the juvenile delinquent, psychological mechanisms of resocialization, correlation, social processes and phenomena, social environment, juvenile delinquency.

Актуальність проблеми. Для суспільства стоїть нелегке завдання – подолання такого негативного соціального явища як злочинність неповнолітніх. Поява та зростання правопорушень серед неповнолітніх – це діагноз для суспільства, індикатор його морального стану.

За останні десятки років, як показують дослідження, збільшується кількість та жорстокість протиправних вчинків серед неповнолітніх [7; 18; 25]. Виходячи з цього, першочерговим завданням суспільства є повернення таких дітей до повноцінного життя. Стимулювання їх до суспільно-корисної діяльності [24], тобто входження таких дітей в соціум.

“Зміна соціально-економічних умов вимагає від особистості сформованої готовності переходу до нової ситуації соціального розвитку, тобто “вторинного” входження особистості в суспільні відносини. В психологічній літературі таке вторинне входження визначається терміном “ресоціалізація”. Сьогодні цей термін розуміється досить широко і поза специфікою суб’єктів процесу – як усвідомлена зміна поведінки людини в ситуації очевидного соціального неуспіху [19, с. 198].

Важливим є питання стосовно того, що штовхає неповнолітніх змінювати суспільні цінності, середовище і вчиняти правопорушення. Аналіз психологічної літератури дає зрозуміти, що причинами такої поведінки неповнолітніх є, в основному, вплив двох факторів: вікова схильність та соціальне середовище (батьки, однолітки, вихователі, інформаційний простір тощо). В своїх наукових дослідженнях цієї проблематики торкалися М. Алемаскин, Г. Крайг, О. Гуменюк, Д. Фельдштейн, В. Васильєв, В. Пилипейченко, Ч. Висьневські, Ш. Чхартишвілі та інші.

У КВК України п.3 ст. 6 соціально-виховна робота віднесена до основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених. Соціально-виховна робота спрямована на формування та закріплення в засуджених прагнення до заняття суспільно-корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівнів [24].

Під ресоціалізацією розуміють самосвідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства, повернення його до загально прийнятого життя в суспільстві [16]. У психологічній енциклопедії [23] ресоціалізація означає один з аспектів реабілітації, що харак-

теризується поверненням або закріпленням соціальних зв'язків, усуненням проявів суспільної дезадаптації. В. Наливайко відмічає, що ресоціалізація складний суперечливий процес, який включає взаємодію двох структурно-складних систем: особистості і середовища [20].

Враховуючи фізіологічну, психічну і соціальну незрілість неповнолітніх в силу вікових особливостей, певні якості та звички в них ще не сформовані або сформовані недостатньо (поведінки в колективі, суспільстві, етикету, гігієнічні, пізнавальні), а інші – занадто розвинені (сексуального характеру, вживання алкогольних напоїв, маніпулювання іншими тощо), то розвиток перших треба продовжувати, а других – пригальмовувати. Питаннями ресоціалізації неповнолітніх правопорушників займалися А. Макаренко, О. Третяк, Д. Фельдшвейн, Я. Гошовський, О. Караман та С. Марченко, М. Кле, Г. Крайг, А. Васильєв, Ч. Висьневський, О. Кербиков, М. Алемаскін та ін.

Мета статті – визначити основні соціально-психологічні фактори для успішної ресоціалізації неповнолітніх правопорушників.

В психологічній літературі ми частіше зустрічаємо термін “соціалізація”, ніж “ресоціалізація”. Найперше це пов'язано з тим, що на відміну від поняття “соціалізація” термін “ресоціалізація” виник відносно недавно. Однак, зараз важко однозначно назвати науковця, який першим запропонував термін “ресоціалізація”. Можна лише зауважити, що з кінця 80-х років ХХ ст. цей термін набув загального вжитку в науковій педагогічній літературі авторів радянської, а потім пострадянської школи [12, с. 15]. Для порівняння поняття “соціалізація” виникло у 1956 р.

Соціалізація розглядається як набуття людьми соціального досвіду та ціннісних орієнтацій, потрібних для виконання соціальних ролей. Ресоціалізація в більшій мірі означає процес відновлення соціального статусу, соціальних ролей та норм індивіда. Для того, щоб більш об'єктивно висвітлити, які саме передумови спонукають до ресоціалізації неповнолітніх, необхідно коротко описати психологічну характеристику неповнолітнього правопорушника.

Характеристику неповнолітнього правопорушника можна подати на основі психологічної структури, особистості злочинця. До такої структури дослідники в різних поєднання відносять: властивості потребнісно-мотиваційної сфери (потреби, інтереси, стійкі мотиви та інші), властивості ціннісно-нормативної сфери (погляди, переконання, ціннісні орієнтації, установки, позиції особистості та ін.); властивості, що представляють досвід, значущий у злочинній поведінці (знання, вміння, навички, здібності); емоційні, вольові властивості, темперамент (див. рис. 1) [6; 8; 9; 10; 13].

Вивченням особистості неповнолітнього правопорушника займалися: М. Ковальчук, Є. Поляков, А. Макаренко, Я. Гошовський, В. Лютий,

В. Кудрявцев, В. Васильєв, Ч. Висьневські, Н. Рахмаїл, Ш. Чхартишвілі, М. Алемаскін, О. Кербиков, Г. Крайг, О. Гуменюк, В. Пилипейченко, А. Яковлев, О. Третяк, В. Андросюк та ін.

Нормальний перебіг ресоціалізаційного процесу неповнолітніх залежить від вибору вихователем стратегії впливу під час взаємодії. Аналіз літературних джерел підтверджує, що ключовим питанням в процесі ресоціалізації є саме те, яким чином здійснюється взаємодія та які ресурси для цього задіяні [3; 4; 12; 21; 26].

На нашу думку, досить вдало пояснив поняття “взаємодія” О. Кіричук. Він акцентує увагу на тому, що ніяка система не може функціонувати без взаємодії компонентів. “Взаємодія, зазначає автор, це така форма зв’язку, у процесі якої сторони тієї або іншої системи не тільки міняються місцями, а й безперервно змінюються самі, викликаючи зміну всього взаємодіючого цілого” [14, с. 3].

Багато уваги звертають вчені на нормалізацію самооцінки неповнолітніх через різні способи взаємодії. Варто відмітити, що у неповнолітніх правопорушників спостерігається неадекватна самооцінка, яка в свою чергу заважає нормальному проходженню процесу їх ресоціалізації [1; 3; 11].

Регуляцію самооцінки через взаємодію можна пояснити на основі поглядів Ч. Кулі та Дж. Міда, представників символічного інтеракціонізму. Вони стверджували, що людське “Я” та інші утворюють єдине ціле, оскільки суспільство, організовуючи низку поведінкових реакцій громадян, накладає певні соціальні обмеження на поведінку кожного з них [3]. Спільне життя і діяльність змушує людей будувати і узгоджувати образи “Я – Він”, “Ми – Вони”. Взаємодія людей являється провідним фактором регуляції їх самооцінок і поведінки в суспільстві [26].

Якості особистості неповнолітнього правопорушника мають вигляд:

Рис. 1. Психологічна структура особистості неповнолітнього правопорушника.

Формами реалізації процесу ресоціалізації неповнолітніх правопорушників є соціальна адаптація та інтеріоризація. Процес інтеріоризації в певній мірі співзвучний з символічним інтеракціонізмом (згаданим вище). Інтеріоризація – процес формування внутрішньої структури людської психіки за допомогою засвоєння соціальних норм, цінностей, ідеалів, процес переведення зовнішнього середовища у внутрішнє “Я” [17]. Але для ресоціалізації неповнолітніх важливим є не тільки інтеріоризація, але

й ідентифікація – засвоєння дітьми поведінки батьків, соціальних цінностей і норм як власних [12].

Знаючи механізми ресоціалізації, різні способи впливу на особистість через взаємодію, недостатньо вихователю провести ефективну ресоціалізацію саме неповнолітніх. До таких дітей потрібний особливий підхід, враховуючи їх психологічну структуру, див. рис. 1.

Проаналізувавши якості та властивості в структурі неповнолітнього правопорушника можна зробити висновок, що майже всі вони визначають характер відставання від нормальної соціалізації. Сформовані якості особистості неповнолітнього правопорушника значною мірою залежить від сімейних умов, в яких вони перебувають. Як зазначає В. Пилипейченко у своїй праці [22], до правопорушення неповнолітніх спонукають незадоволені психічні потреби в сім'ї (потреба впевненості і почуття безпеки; потреба солідарності і зв'язку з близькими особами; потреба любові; потреба схвалення і визнання)

Якщо взяти до уваги потребу схвалення і визнання, то вона по своїй суті виражає потребу в соціальному престижі. Згідно досліджень Ш. Чхартишвілі у неповнолітніх проблема соціального престижу набуває викривлену форму, втрачаючи свій істинний предмет, змінюючи свою направленість і переростає в нижчу форму потреби самоствердження, коли індивід задовольняється тим, що стає предметом уваги інших людей [27].

Неповага, холодне ставлення до дітей можуть спричинити в них прояви агресивності [5]. Агресія є досить сильним конфліктогеном в ситуаціях міжособистісного спілкування. Підлітки, відчувши з боку вихователів холодне ставлення, відсутність любові, починають вороже ставитись не тільки до вихователів, а й до усього суспільства. В неповнолітніх в даній ситуації відбувається ототожненням вихователів з суспільством. Такий процес, в значній мірі, гальмує ресоціалізації неповнолітніх правопорушників. Неповага зі сторони вихователів до своїх вихованців породжує низьку самоповагу або протести та агресію в останніх. Є дані про наявні зв'язки між самоповагою особистості і відношенням її до інших людей. Людина, яка позитивно відноситься до себе, як правило, "приймає" і оточуючих, коли негативне відношення до себе – тоді неприязне та недовірливе відношення до інших людей.

Дестабілізуючим фактором для соціалізації неповнолітніх являється досвід спілкування в так званих "неформальних" групах. П. Козляковський та А. Козляковський в своїй праці вказують на те, що кримінальна субкультура (неформальні групи) згуртовує правопорушників, вона виступає в якості регулятора їх поведінки. Але основна небезпека їх в тому,

що вона викривляє суспільну свідомість, трансформує кримінальний досвід, блокує процес соціалізації [15, с. 178].

Передумовами втягнення неповнолітніх в середовища кримінальної субкультури є незадоволення їхніх психічних потреб (вказаних вище). Потреби в спілкуванні і самоствердженні підлітка повинні здійснюватися у благополучних умовах на основі соціально значимої та корисної діяльності. Якщо з певних причин цього не відбувається, то самоствердження здійснюється в неформальних підліткових групах, вуличних, дворових компаніях у формі асоціальних проявів (випивка, куріння, нецензурщина, хуліганство тощо). Воно може стати небезпечним криміналізуючим фактором [4].

Агресивна форма поведінки неповнолітніх може проявлятися не тільки внаслідок втягнення їх в кримінальну субкультуру, але й через прорахунки у вихованні дорослого. Агресивність в особистісних характеристиках неповнолітніх формується, в основному, як форма протесту проти непорозумінь дорослих через незадоволеність своїм станом у суспільстві [2].

Таким чином, окресливши проблеми ресоціалізації неповнолітніх правопорушників можна сказати, що вона має комплексний характер. По-перше, труднощі в ресоціалізації таких дітей пов'язані із сформованими в них віковими та особистісними якостями (на психогенетичному та соціогенетичному рівнях); по-друге, на підлітків негативно впливає соціальне середовище (неблагополучна сім'я, неформальні групи тощо); по-третє, спостерігається в багатьох випадках некомпетентність вихователів, які покликані для проведення ефективної ресоціалізації неповнолітніх правопорушників.

Література

- 1.Алемаскин М. Положение подростка-правонарушителя в коллективе класса / М. Алемаскин // III Всесоюзный съезд общества психологов СССР. — М., 1968. — Т. II.
- 2.Бедь В. Юридична психологія: Навч. посібн. / В. Бедь. — Львів: Магнолія плюс, 2003. — 375 с.
- 3.Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. — М.: Прогресс, 1986. — 420 с.
- 4.Васильев В. Юридическая психология / В. Васильев. — СПб.: Питер, 2005. — 655 с.
- 5.Васильева О. Агресивність як причина конфліктних ситуацій у процесі педагогічного спілкування / О. Васильева // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. — Львів, 2010. — С. 45-47.

6. Васильева Ю. Особенности смысловой сферы личности при нарушениях социальной регуляции поведения / Ю. Васильева // Психологический журнал. — Т. 18. — 1997. — №9. — С. 58-75.
7. Веселуха В. Соціальний і правовий статус неповнолітнього і його вплив на вiктимну поведiнку / В. Веселуха // Право України. — 1999. — №7. — С. 93-97.
8. Вилюнас В. Психологические механизмы мотивации человека / В. Вилюнас. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. — 288 с.
9. Гарькавец С. Мотиваційна сфера особистостi та правовий конформiзм як прояв впливу соціальних утворень / С. Гарькавец // Теоретичнi i прикладнi проблеми психологiї. Зб. наук. праць СНУ ім. В. Даля. — Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2005. — №1 (9). — С. 71-79.
10. Гульдaн В. Мотивация преступного поведения психопатических личностей / В. Гульдaн // Криминальная мотивация / Под ред. В.Н. Кудрявцева. — М.: Наука, 1986. — С. 189-250.
11. Гуменюк О. Психологiя Я-концепцiї / О. Гуменюк. — Тернопiль: Економiчна думка, 2002. — 186 с.
12. Завацька Н. Психологiя ресоцiалiзацiї засуджених в умовах соцiальної iзоляцiї: Монографiя / Н. Завацька, I. Жигаренко. — Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. — 215 с.
13. Засєкiна Л. Психологiя мотивацiї: теорiя i практика / Л. Засєкiна // Вiсник Харкiвського нац. ун-ту. — 2003. — №599. — С. 112-116 (Серiя: Психологiя).
14. Кiрiчук О. Проблеми психолого-педагогiчної взаємодiї / О. Кiрiчук // Психологiя. — 1993. — Вип. 37. — С. 3-12.
15. Козляковський П. Юридична психологiя: Навч. посiбн. / П. Козляковський, А. Козляковський. — Миколаїв: Дизайн i полiграфiя, 2006. — 424 с.
16. Кримiнально-виконавчий кодекс України: станом на 1 сiчня 2004 р. — К.: Атика, 2003.
17. Малешин Д. Понитие стадии в исполнительном производстве / Д. Малешин // Вестник МГУ. — 2003. — №6. — С. 110-120. — (Серiя 11: Право).
18. Малиш Н. Соцiально-психологiчнi особливостi формування особистостi неповнолiтнiх правопорушникiв: дис. ... канд. психол. наук / Н. Малиш. — Х., 2005. — 192 с.
19. Москаленко В. Соцiальна психологiя: Пiдручник. — К.: Центр навчальної лiтератури, 2005. — 624 с.
20. Наливайко В. Ресоцiалiзацiя осiб, звiльнених з мiсць позбавлення волi: теорiя i практика: навч. посiбн.: для студ. вищ. навч. закладiв / В. Наливайко. — Луцьк: Мiсiйна книжкова фабрика “Християнське життя”, 2001. — 224 с.
21. Основи психологiї i педагогiки: [пiдручник для студ. вищ. навч. закладiв] / [О. Бандурка, В. Тюрiна, О. Федоренко]. — Х.: Вид-во нац. ун-ту внутрiшнiх справ, 2003. — 334 с.
22. Пилипейченко В. Внутренние преграды как смысловые детерминанты самосознания личности (на материале исследования личности несовершеннолетнего правонарушителя): дисс. ... канд. психол. наук / В. Пилипейченко. — М. 1984. — 186 с.

23. Психологическая энциклопедия / Под ред Р. Корсини, А. Ауэрбаха. – [2-е изд.]. – СПб: Питер, 2006. — 1096 с.
24. Психология современного подростка / под. ред. Д. Фельдштейна. — М.: Педагогика, 1987. — 240 с.
25. Рущенко І. Соціологія злочинності: Монографія / І. Рущенко. — Х.: нац. ун-т вн. справ, 2001. — 370 с.
26. Словарь-справочник по социальной психологии / В. Крисько. — СПб: Питер, 2003. — 416 с.
27. Чхартишвили Ш. Потребность престижа, потребность быть свободным и самостоятельным и пути их воспитания в переходном возрасте / Ш. Чхартишвили // Некоторые вопросы психологии и педагогики социогенных потребностей. — Тбилиси: Меуниереба, 1974. — С. 37.